

गव्हाच्या वन्य प्रजातींचा संग्रह.

वेलिंग्टन : निलगिरीच्या कुशीतील गहू संशोधन केंद्र

गौरी आंधळे, चेतन शिंदे,
निकिता गोर्डे

वापर सुधारणा कार्यक्रमात केला जातो. हवामान बदलाच्या पार्श्वभूमीवर वन्य जर्मप्लाझमचा वापर वाढवणे ही काळाची गरज आहे.

निलगिरीच्या घुक्याने वेढलेल्या डोंगररांगांमध्ये वसलेले वेलिंग्टन येथील गहू संशोधन केंद्र हे केवळ एक संशोधन संस्था नाही, तर भारताच्या अन्नसुरक्षेचे आणि हवामान स्मार्ट शेतीचे महत्त्वपूर्ण केंद्र बनले आहे. हरितक्रांतीनंतर गव्हाच्या सुधारित वाणांच्या निर्मितीत या केंद्राची मोठी भूमिका आहे. आजही येथे पारंपरिक, वन्य आणि संकरित जाती गहू पिकांवरील संशोधन भविष्यातील शेतीसाठी दिशा ठरवत आहे.

...असे आहे संशोधन केंद्र

- शांत, हिव्यागार परिसरात उभ्या असलेल्या संशोधन प्लॉट्समध्ये गव्हाच्या विविध प्रजातींपासून बाली, ट्रिटिकेल आणि इतर पर्यायी धान्य पिकांपर्यंतचा आनुवंशिक खजिना पाहताना कृषी उत्क्रांतीचा संपूर्ण प्रवास अनुभवता येतो.
- या केंद्रात *Triticum monococcum*, *T. dicoccum*, *T. durum* आणि *T. aestivum* यांसारख्या गव्हाच्या विविध प्रजातींसह *Aegilops* वंशातील वन्य प्रजातींचे जतन केले जातात. ही आनुवंशिक विविधता दुष्काळ, उष्णता, रोग आणि मातीतील प्रतिकूलता यांना तोंड देणाऱ्या नव्या वाणांच्या निर्मितीसाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे.
- *Triticum tauschii* ही वन्य प्रजाती ब्रेड गव्हाच्या D-जीनोमची मुख्य दाता मानली जाते. दुष्काळ सहनशीलता, रोगप्रतिकारकता आणि ताणसहन गुणधर्म यांसाठी उपयुक्त जनुके याच प्रजातीमधून आधुनिक गव्हात आली आहेत.
- *Aegilops speltoides* ही आणखी एक महत्त्वाची वन्य प्रजाती असून तांबेरा रोग प्रतिकारकता आणि हवामान अनुकूलनासाठी तिचा

ट्रिटिकेल : गहू-राय संकरणाचे यश

वेलिंग्टनच्या संशोधन केंद्राच्या प्रक्षेत्रामध्ये ट्रिटिकेल (*Triticosecale*) या संकरित पिकाचेही महत्त्व अधोरेखित होते. गहू आणि राय यांच्या संकरणातून विकसित झालेले हे पीक उच्च उत्पादनक्षमता, ताणसहनशीलता आणि पोषणमूल्य यांचे संतुलन साधते. उच्च लाइसीनयुक्त प्रथिने, कमी सुपीक व आम्लीय जमिनीत वाढण्याची क्षमता आणि धान्याबरोबरच चारा म्हणून उपयोग या गुणांमुळे ट्रिटिकेल हे टिकाऊ शेतीसाठी उपयुक्त पीक मानले जाते. तसेच हे गहू-राय दरम्यान जनुक स्थानांतरणासाठी 'ब्रिज क्रॉप' म्हणून वापरले जाते.

'बाबा' ड्युरम जर्मप्लाझम

वेलिंग्टनमध्ये जतन केलेली 'बाबा' ही ड्युरम गव्हाची पारंपरिक जर्मप्लाझम लाईन संशोधनासाठी विशेष महत्त्वाची आहे. उंच वाढ, मजबूत खोड, मोठा जैवभार आणि मोठ्या आकाराचे अंबर रंगाचे दाणे ही वैशिष्ट्ये आहेत. उत्पादन तुलनेने कमी असले तरी जैवभार, रोगसहनशीलता आणि आनुवंशिक विविधता वाढवण्यासाठी 'बाबा' हे मौल्यवान पालक जनक मानले जाते.

बाली

- बाली (*Hordeum vulgare*) हे बहुउपयोगी धान्यपीक देखील येथे अभ्यासले जाते.
- दोन ओळी बाली उच्च दर्जाच्या माल्ट व ब्रूइंग उद्योगासाठी योग्य मानले जाते.
- सहा ओळी बाली अधिक उत्पादनक्षम असून पशुखाद्य आणि अन्नासाठी वापरले जाते.
- ताणसहनशीलता आणि विविध उपयोगांमुळे बाली हे कोरडवाहू व कमी खर्चाच्या शेतीसाठी उपयुक्त पर्याय ठरत आहे.

कुटू (बकव्हीट) : पोषणसमृद्ध अन्नद्राधान्य

Fagopyrum esculentum (कुटू) या पिकाबद्दलही येथे माहिती मिळते. उच्च प्रथिने, लायसिन, लोह आणि झिंकयुक्त असल्यामुळे हे पोषणसुरक्षेसाठी महत्त्वाचे आहे. मात्र स्व-असंगत परागीकरण आणि कमी बियाणेधारणा ही त्याच्या सुधारणा कार्यक्रमातील प्रमुख आव्हाने आहेत.

कुटू (बकव्हीट)

- गौरी आंधळे ☎ ९७६३८७९११४,

(पी. एच.डी. विद्यार्थी, महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ, राहुरी, जि. अहिल्यानगर)